

Коштура Б.В.

*магістр у сфері права
Академія Адвокатури України*

ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ІНСТИТУТУ КРАЙНЬОЇ НЕОБХІДНОСТІ: ПРОБЛЕМИ ТА ПРАКТИЧНЕ ЗАСТОСУВАННЯ

Актуальність теми. Дослідження інституту крайньої необхідності є надзвичайно важливим у сучасному кримінальному праві України, оскільки цей правовий інститут відіграє ключову роль у забезпеченні законного виправдання дій, спрямованих на усунення безпосередньої загрози. Враховуючи складність і неоднозначність ситуацій, в яких виникає необхідність застосування цього інституту, його вивчення є актуальним з кількох причин.

По-перше, інститут крайньої необхідності безпосередньо пов'язаний із захистом основоположних прав та свобод людини, таких як право на життя, здоров'я та власність. Умови, за яких особа може завдати шкоди іншим правоохоронюваним інтересам для відвернення більшої небезпеки, потребують детального правового регулювання та зрозумілих критеріїв для їх застосування. Відсутність чітких вказівок може призвести до суб'єктивного тлумачення і різних підходів у судовій практиці, що створює правову невизначеність і потенційні ризики для правосуддя.

По-друге, сучасний стан правозастосовної практики демонструє наявність проблем у визначенні пропорційності завданої шкоди та відверненої загрози, а також у доказуванні обставин крайньої необхідності. Це вимагає розробки нових методик та підходів, які враховували б сучасні технології та наукові досягнення, що забезпечить об'єктивність і точність у судових розглядах.

По-третє, важливим аспектом є підвищення правової обізнаності громадян щодо своїх прав та можливостей у ситуаціях край-

ньої необхідності. Часто особи, які опиняються в таких умовах, не мають достатніх знань про свої правові можливості, що може призвести до неправомірних дій або невміння правильно захистити свої інтереси в суді. Підвищення рівня правової культури сприятиме більш ефективному захисту прав громадян та зменшенню кількості помилкових рішень.

Нарешті, інститут крайньої необхідності є важливим для вдосконалення законодавства та правозастосовної практики. Аналіз проблем, пов'язаних з його застосуванням, дозволяє виявити недоліки чинного законодавства та запропонувати конкретні зміни для його поліпшення. Це сприятиме підвищенню ефективності правозастосування та забезпеченню справедливості у кримінально-правових відносинах.

Стан дослідження. В сучасному науковому середовищі інститут крайньої необхідності є предметом активного дослідження через його важливість у кримінальному праві України. Науковці зосереджуються на аналізі законодавчої бази, судової практики та проблемах правозастосування, що виникають у контексті крайньої необхідності.

Основна увага приділяється таким аспектам: 1) Пропорційність шкоди, досліджується питання визначення пропорційності між завданою шкодою та відверненою загрозою, що є ключовим елементом правомірності дій у стані крайньої необхідності; 2) Критерії застосування, вивчаються чинні законодавчі норми з метою розробки чіткіших критеріїв для правозастосування, що дозволить уникнути суб'єктивних тлумачень; 3) Доказування

обставин розробляються нові методики доказування обставин крайньої необхідності, які враховують сучасні технології та наукові досягнення; 4) Правова обізнаність, підвищення правової обізнаності громадян щодо інституту крайньої необхідності та їх прав у таких ситуаціях.

Наукові роботи також акцентують на необхідності вдосконалення законодавства та підвищення професійної підготовки суддів для забезпечення об'єктивного та справедливого правозастосування. Таким чином, дослідження інституту крайньої необхідності є актуальним і спрямованим на поліпшення правової системи України.

Мета та завдання дослідження. Метою дослідження є глибокий аналіз інституту крайньої необхідності в кримінальному праві України, виявлення його проблемних аспектів та співставлення його з необхідною обороною. До завдань дослідження входить аналіз судової практики застосування крайньої необхідності для виявлення типових проблем та труднощів, рекомендації щодо підвищення правової обізнаності громадян і професійної підготовки суддів у контексті крайньої необхідності.

Виклад основного матеріалу. Інститут крайньої необхідності відіграє важливу роль у кримінальному праві, забезпечуючи юридичну основу для виправдання певних дій, що зазвичай були б кримінально караними. В українському законодавстві цей інститут регламентується Кримінальним кодексом України (ККУ), де чітко визначені умови та межі його застосування.

Частина 1 статті 39 ККУ визначає, що дії в стані крайньої необхідності не вважаються кримінальним правопорушенням за умов, якщо вони спрямовані на усунення безпосередньої загрози, і немає іншого способу відвернути небезпеку. Також, важливою умовою є неперевикнення меж крайньої необхідності.

Частина 2 статті 16 ККУ вводить поняття ексцесу крайньої необхідності, яке визначає ситуації, коли заподіяна шкода значно переви-

щує відвернуту загрозу. В таких випадках дії особи не можуть бути визнані правомірними.

Частина 3 статті 39 ККУ передбачає, що особа, яка перевищила межі крайньої необхідності під впливом сильного душевного хвилювання, викликаного загрозою, не підлягає кримінальній відповідальності. Це важливе положення, яке враховує людську реакцію на небезпеку і визнає, що в стані емоційного напруження людина може не мати змоги адекватно оцінити ситуацію [1].

Інститут крайньої необхідності в Кримінальному кодексі України закріплений досить детально, що дозволяє забезпечити його правильне застосування на практиці. Законодавець передбачив кілька ключових аспектів, які регулюють цей інститут: 1) Наявність небезпеки – важливою умовою є існування безпосередньої загрози особі чи охоронюваним законом правам. Це може бути загроза життю, здоров'ю, власності або іншим суспільним чи державним інтересам; 2) Відсутність альтернативних засобів – інститут крайньої необхідності може застосовуватися лише тоді, коли небезпеку не можна усунути іншими засобами. Це означає, що особа має використати всі інші можливості перед тим, як завдати шкоди для відвернення небезпеки; 3) Пропорційність шкоди – заподіяна шкода має бути пропорційною відверненій небезпеці. Це означає, що шкода не повинна перевищувати ту, яку вдалося уникнути. У випадку, якщо заподіяна шкода значно більша, ніж відвернена, це розглядається як ексцес крайньої необхідності; 4) Стан душевного хвилювання – законодавець враховує людську природу та можливість сильної емоційної реакції на небезпеку. Якщо особа діяла під впливом сильного душевного хвилювання, вона може бути звільнена від кримінальної відповідальності за перевищення меж крайньої необхідності [2, с. 49].

Практичне застосування інституту крайньої необхідності вимагає ретельного аналізу кожного конкретного випадку. Судова практика показує, що важливо враховувати всі

обставини справи, щоб визначити, чи дійсно існувала безпосередня загроза, чи не було інших способів її усунення, та чи не було перевищено меж крайньої необхідності.

Цей інститут відіграє важливу роль у правозастосовній діяльності, забезпечуючи захист прав та інтересів осіб, які діють в умовах крайньої необхідності. Він також сприяє розвитку правової системи, вдосконаленню законодавства та його адаптації до сучасних умов.

Таким чином, законодавче закріплення інституту крайньої необхідності в Україні забезпечує чіткі правові рамки для його застосування, враховує людський фактор та створює умови для ефективного захисту прав та інтересів у критичних ситуаціях.

Інститути крайньої необхідності та необхідної оборони є фундаментальними складовими кримінального права, що забезпечують юридичне виправдання певних дій, які за інших умов вважалися б кримінальними правопорушеннями. Хоча обидва інститути мають схожі риси, вони суттєво різняться за своїм змістом, умовами застосування та правовими наслідками [2, с. 11].

Схожі риси крайньої необхідності та необхідної оборони можна поділити на дві складові цих інститутів – наявність небезпеки та захист правоохоронюваних прав та інтересів [3, с. 99].

Щодо наявності небезпеки, то обидва інститути передбачають існування реальної та безпосередньої загрози, що вимагає негайного реагування. Крайня необхідність і необхідна оборона мають на меті захист правоохоронюваних інтересів (життя, здоров'я, власність, суспільні інтереси тощо).

Щодо захисту правоохоронюваних прав та інтересів, то у обох випадках особа діє для захисту своїх прав або прав інших осіб. Метою є запобігання або припинення правопорушення, що загрожує охоронюваним правам.

Однак, науковим середовищем та законодавством ці два інститути не були б відділені один від одного, якби не їхні відмінності один від одного.

Перше, чим крайня необхідність і необхідна оборона відмінні одним від одного є природа загрози. При крайній необхідності загроза може виникати як від природних явищ, техногенних аварій, дій тварин чи інших обставин, не пов'язаних з протиправними діями людини. Наприклад, це може бути загроза життю від пожежі, повені або агресії тварини. А при необхідній обороні загроза завжди пов'язана з протиправними діями іншої особи. Це може бути напад, крадіжка, хуліганство тощо.

Друга відмінність – співвідношення прав та інтересів. Крайня необхідність передбачає конфлікт між правом на захист власних інтересів та правами інших осіб. Відповідно, особа має вибрати менше зло, завдавши меншої шкоди для відвернення більшої. Необхідна оборона надає можливість здійснити захист від неправомірних посягань. Тут не йдеться про конфлікт рівнозначних прав, оскільки посягання завжди є протиправним.

Третє, умови правомірності. Крайня необхідність передбачає, що дії особи є правомірними лише за умови, що загрозу не можна усунути іншими засобами і завдана шкода є меншим злом у порівнянні з відверненою загрозою. Важливо, щоб не було перевищено меж крайньої необхідності. Необхідна оборона передбачає, що оборона є правомірною незалежно від можливості уникнути конфлікту або звернутися за допомогою до правоохоронних органів. Головною умовою є те, що захист відповідає характеру та ступеню небезпеки посягання, і не повинно бути перевищення меж необхідної оборони.

Останньою, четвертою відмінністю є перевищення меж. При крайній необхідності перевищення меж крайньої необхідності має місце, коли завдана шкода значно перевищує відвернену. Це розглядається як кримінально каране діяння. При необхідній обороні перевищення меж необхідної оборони полягає у невідповідності засобів захисту характеру і ступеню небезпеки посягання. Особа може бути притягнута до відповідальності

за перевищення меж необхідної оборони, якщо це не сталося через сильне душевне хвилювання [4, с. 176].

У реальних випадках застосування інститутів крайньої необхідності та необхідної оборони вимагає ретельного аналізу обставин, щоб визначити правомірність дій особи. Судова практика показує, що часто виникають складнощі в оцінці пропорційності завданої шкоди та відверненої загрози, особливо у випадках крайньої необхідності.

Зокрема, у ситуаціях крайньої необхідності важливо довести, що не було інших способів усунення загрози, а також що завдана шкода дійсно є меншою, ніж відвернена. Водночас, у випадках необхідної оборони особа має право захищатися від протиправного посягання без обов'язку вдаватися до менш шкідливих засобів або уникати конфлікту [5, с. 61].

Інститути крайньої необхідності та необхідної оборони мають суттєві відмінності за своєю природою та умовами застосування, проте обидва служать важливими механізмами захисту прав та інтересів осіб в умовах загрози. Правильне розуміння та застосування цих інститутів є ключовим для забезпечення справедливості та законності в кримінально-правових відносинах.

Враховуючи вищезазначене, інститут крайньої необхідності є важливою складовою кримінального права, який дозволяє виправдати дії, що зазвичай вважалися б кримінально караними, якщо вони були спрямовані на усунення безпосередньої загрози. В Україні цей інститут регламентується статтями Кримінального кодексу України (ККУ), проте його практичне застосування стикається з низкою проблем та викликів.

На сьогоднішній день інститут крайньої необхідності в Україні залишається актуальним і часто застосовується в судовій практиці. Законодавство України, зокрема статті 39 і 16 ККУ, чітко регулює умови правомірності дій в стані крайньої необхідності, що дозволяє забезпечити правову визначеність та захист прав осіб, які діють в умовах загрози [7].

Водночас, застосування цього інституту вимагає ретельного аналізу обставин кожної конкретної справи. Судова практика демонструє, що багато випадків, пов'язаних з крайньою необхідністю, є складними і неоднозначними, що вимагає від суддів високого рівня професіоналізму та об'єктивності.

Однією з головних проблем є визначення пропорційності завданої шкоди та відверненої загрози. Часто виникають ситуації, коли важко об'єктивно оцінити, чи була заподіяна шкода меншою, ніж та, яку вдалося уникнути. Це вимагає ретельного аналізу і часто призводить до спірних рішень.

Законодавство не завжди надає чіткі критерії для визначення меж крайньої необхідності, що ускладнює правозастосування. Відсутність конкретних вказівок може призводити до суб'єктивного тлумачення і різних підходів у різних судових справах.

Доказування стану крайньої необхідності часто є складним завданням. Необхідно довести, що загроза була безпосередньою, а інші засоби усунення небезпеки були відсутніми або неефективними. Це вимагає значної кількості доказів і часто стає предметом тривалих судових розглядів.

Враховання емоційного стану особи, яка діяла в стані крайньої необхідності, також є складним аспектом. Законодавство передбачає звільнення від відповідальності за перевищення меж крайньої необхідності у випадку сильного душевного хвилювання, однак оцінка цього стану часто є суб'єктивною і складною для доказування.

Часто особи, які опиняються в умовах крайньої необхідності, не мають достатньої правової обізнаності про свої права та можливості. Це може призводити до неправомірних дій або невміння правильно захистити свої інтереси в суді [7].

Інститут крайньої необхідності є важливим елементом кримінального права України, який забезпечує захист прав та інтересів осіб у критичних ситуаціях. Проте його практичне застосування стикається з низкою проблем,

які потребують вдосконалення законодавства та покращення правозастосовної практики. Врахування цих аспектів дозволить забезпечити справедливість та ефективність у розгляді справ, пов'язаних з крайньою необхідністю, і захистити права громадян у складних життєвих обставинах.

Висновки. Крайня необхідність залишається актуальною темою в сучасному кримінальному праві, оскільки забезпечує баланс між захистом суспільних інтересів і правом особи на самозахист у надзвичайних умовах.

Аналіз законодавства показав, що норми, які регулюють крайні випадки, мають чіткі, але іноді недостатньо визначені критерії, що ускладнює їх правозастосування. Недоліком чинного законодавства є відсутність конкретних вказівок для оцінки пропорційності завданої шкоди та відверненої загрози.

Судова практика демонструє різні підходи до оцінки дій у стані крайньої необхідності, що свідчить про необхідність розробки більш уніфікованих критеріїв для суддів. Важливим є вдосконалення методик доказування обста-

вин крайньої необхідності, що дозволить підвищити об'єктивність судових рішень.

Визначення пропорційності між завданою шкодою та відверненою загрозою є ключовим питанням, яке потребує чітких і обґрунтованих критеріїв. Перевищення меж крайньої необхідності повинно розглядатися з урахуванням обставин справи та емоційного стану особи, що діяла в умовах загрози.

Підвищення правової обізнаності громадян щодо інституту крайньої необхідності та їх прав у таких ситуаціях є необхідним для запобігання неправомірних дій та захисту своїх інтересів. Проведення спеціалізованих тренінгів для суддів допоможе уніфікувати підходи до застосування крайньої необхідності та підвищити рівень об'єктивності у судових рішеннях.

Таким чином, інститут крайньої необхідності є важливою складовою кримінального права, яка потребує подальшого вдосконалення для забезпечення справедливості та захисту прав громадян у надзвичайних ситуаціях.

Анотація

Стаття присвячена аналізу інституту крайньої необхідності в кримінальному праві України. Актуальність дослідження обумовлена важливістю цього правового інституту для забезпечення законного виправдання дій, спрямованих на усунення безпосередньої загрози. В умовах складності та неоднозначності ситуацій, у яких виникає потреба застосування крайньої необхідності, детальне правове регулювання та зрозумілі критерії її застосування є надзвичайно важливими.

По-перше, інститут крайньої необхідності пов'язаний із захистом основоположних прав та свобод людини, таких як право на життя, здоров'я та власність. Відсутність чітких вказівок щодо умов, за яких особа може завдати шкоди іншим правоохоронюваним інтересам для відвернення більшої небезпеки, може призвести до суб'єктивного тлумачення та різних підходів у судовій практиці, що створює правову невизначеність і потенційні ризики для правосуддя.

По-друге, сучасний стан правозастосовної практики демонструє наявність проблем у визначенні пропорційності завданої шкоди та відверненої загрози, а також у доказуванні обставин крайньої необхідності. Це вимагає розробки нових методик та підходів, які враховували б сучасні технології та наукові досягнення, що забезпечить об'єктивність і точність у судових розглядах.

По-третє, важливим аспектом є підвищення правової обізнаності громадян щодо своїх прав та можливостей у ситуаціях крайньої необхідності. Підвищення рівня правової культури сприятиме більш ефективному захисту прав громадян та зменшенню кількості помилкових рішень.

Інститут крайньої необхідності є важливим для вдосконалення законодавства та правозастосовної практики. Аналіз проблем, пов'язаних з його застосуванням, дозволяє виявити недоліки чинного законодавства та визначити зміни для його поліпшення, що сприятиме підвищенню

ефективності правозастосування та забезпеченню справедливості у кримінально-правових відносинах.

Інститут крайньої необхідності, закріплений у Кримінальному кодексі України, відіграє важливу роль у кримінальному праві, забезпечуючи юридичну основу для виправдання певних дій, що зазвичай були б кримінально каранними. Законодавець передбачив кілька ключових аспектів, які регулюють цей інститут: наявність небезпеки, відсутність альтернативних засобів, пропорційність шкоди та стан душевного хвилювання.

Практичне застосування інституту крайньої необхідності вимагає ретельного аналізу кожного конкретного випадку, врахування всіх обставин справи та забезпечення об'єктивного та справедливого правозастосування.

Ключові слова: крайня необхідність, необхідна оборона, уявна оборона, самозахист, норми права.

Koshura B.V. Legal Analysis of the Institute of Extreme Necessity: Problems and Practical Application

Summary

The article is dedicated to the analysis of the institute of extreme necessity in the criminal law of Ukraine. The relevance of the research is due to the importance of this legal institute for ensuring the lawful justification of actions aimed at eliminating an immediate threat. Given the complexity and ambiguity of situations in which the need for the application of extreme necessity arises, detailed legal regulation and clear criteria for its application are extremely important.

Firstly, the institute of extreme necessity is related to the protection of fundamental human rights and freedoms, such as the right to life, health, and property. The lack of clear guidelines regarding the conditions under which a person can cause harm to other legally protected interests to avert a greater danger can lead to subjective interpretation and different approaches in judicial practice, creating legal uncertainty and potential risks for justice.

Secondly, the current state of law enforcement practice demonstrates the existence of problems in determining the proportionality of the harm caused and the averted threat, as well as in proving the circumstances of extreme necessity. This requires the development of new methods and approaches that would take into account modern technologies and scientific achievements, ensuring objectivity and accuracy in judicial proceedings.

Thirdly, an important aspect is increasing citizens' legal awareness regarding their rights and opportunities in situations of extreme necessity. Raising the level of legal culture will contribute to more effective protection of citizens' rights and a reduction in the number of erroneous decisions.

The institute of extreme necessity is crucial for the improvement of legislation and law enforcement practice. Analyzing the problems associated with its application allows identifying deficiencies in current legislation and proposing specific changes for its improvement, which will enhance the effectiveness of law enforcement and ensure justice in criminal legal relations.

The institute of extreme necessity, enshrined in the Criminal Code of Ukraine, plays an important role in criminal law, providing a legal basis for justifying certain actions that would otherwise be criminally punishable. The legislator has provided several key aspects that regulate this institute: the presence of danger, the absence of alternative means, proportionality of harm, and the state of mental excitement.

The practical application of the institute of extreme necessity requires careful analysis of each specific case, consideration of all the circumstances of the case, and ensuring objective and fair law enforcement.

Key words: extreme necessity, necessary defense, imaginary defense, self-defense, legal norms.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний Кодекс України. Редакція від 28.03.2024. Документ 2341-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення 21.03.24)
2. Хавронюк М. І. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року. 2001. 1104 с.
3. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності, К., 2004. 211 с.
4. Кармазіна Ю. О. , Стрельцова Є. Л. Кримінальний кодекс України : Коментар / під ред... 2-е вид. Харків : Одісей, 2012. 960 с.
5. Шемчушенко Ю. С. Юридична енциклопедія / ред. кол., 2003. Т. 5 : П – С. 736 с.
6. Тацій В. Я., Борисова, В. І. Кримінальне право Загальна частина / Тютюгіна. 5-те вид. Харків: Право, 2015. 525 с.
7. Legal Wiki Aid – Крайня необхідність. URL: https://wiki.legalaid.gov.ua/index.php/Крайня_необхідність (дата звернення 23.03.24).